

**ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИЙ СУПРОВІД ДУХОВНО-
КУЛЬТУРНОГО ВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ У
XXI СТОЛІТТІ**

Е. О. Помиткін

ORCID 0000-0001-8416-7067

Л. В. Помиткіна

ORCID 0000-0002-2148-9728

Актуалізується проблема розробки психолого-педагогічного супроводу духовно-культурного виховання особистості у XXI столітті. Презентовано психологічну модель особистості з високим духовним потенціалом як орієнтир виховного процесу, яка містить 125 якостей. Наведено авторські психолого-педагогічні засоби, спрямовані на духовно-культурне виховання особистості на різних вікових етапах.

Ключові слова: духовний потенціал, культура, психологічна модель особистості, особистісні якості, духовно-культурне виховання.

Одним з головних здобутків людства у XXI столітті є усвідомлення того, що за епохою інтелектуалізації настає епоха духовно-культурного розвитку людини. У світі, де одночасно триває близько 50 військових конфліктів, все ціннішими стають не знання, а духовно-культурні цінності взаєморозуміння, поваги та любові. Зважаючи на це, головним завданням освіти є не наповнення голови учня знаннями до виникнення перевтомлення, відрази та ненависті до процесу навчання, а духовно-культурне виховання, яке передбачає залучення особистості до найкращих ціннісних здобутків людства у сферах науки, мистецтва, філософської думки та релігії.

Успішність духовно-культурного виховання особистості вимагає розробки та впровадження психологічного супроводу і, зокрема, психологічної моделі особистості з високим духовним потенціалом як орієнтира виховного процесу. Основою розробленої моделі стала психологічна структура особистості, що включає психосоціальний, генетичний та діяльнісний вимір, розроблена професором В.В. Рибалкою [10]. До неї входять такі підструктури як спілкування, спрямованість, характер, самосвідомість, досвід, інтелект та психофізіологія. Для створення психологічної моделі особистості з високим духовним потенціалом ці базові підструктури мають бути наповнені особливим ціннісним і смислоутворювальним змістом Краси, Добра та Істини (Платон).

Як саме цей зміст має відзеркалюватися у кожній з наведених підструктур? Для відповіді на це запитання було здійснено аналіз життєвого шляху тих

представників людства, які в різні історичні епохи досягали духовних вершин, ставали духовними подвижниками, Вчителями людства. Дослідження життєвих шляхів видатних духовних постатей здійснювалося на основі біографічного методу з акцентом на ті події життя, які сприяли духовному розвитку особистості, складала у часі причинно-наслідкові зв'язки.

На думку К.Роджерса, до духовних особистостей слід віднести таких, як Тейяр де Шарден, Микола Реріх, Сальвадор Далі [10]. Мікаель Айванхов звертає увагу на духовну спадщину таких керманічів людства, як Ісус Христос, Мойсей, Платон, Піфагор, Гермес Трисмегіст, Орфей, Заратустра, Лао-Цзи, Крішна, Будда, Рама [4]. До цього списку Ш.Амонашвілі додає також Сергія Радонежського та Януша Корчака [1].

У процесі створення моделі до основних психологічних критеріїв, яким мають відповідати духовні подвижники, було віднесено: прагнення до реалізації у власному житті ідеалів Краси, Добра та Істини; єдність прагнень, поведінки та духовно спрямованої діяльності, що проявляється в життєвих виборах і вчинках; наявність філософського вчення, настанов, що передавалися усно чи письмово та учнів, послідовників.

За висунутими критеріями було складено список, до якого увійшли: Рам, Крішна, Мойсей, Орфей, Піфагор, Будда, Платон, Ісус Христос, Сергій Радонежський, Григорій Сковорода, О.Реріх та М.Реріх, П.К.Іванов, Мати Тереза. Біографії цих особистостей було детально проаналізовано та узагальнено у змісті навчального посібника "12 шляхів духовності" [5]. Крім того, було проаналізовано життєві шляхи старця Силувана, князя Святослава (чернігівського), Жанни Д'арк, Джордано Бруно, Якова Беме, Рамакрішни, Володимира Вернадського, Януша Корчака, Сальвадора Далі та ін.

У процесі біографічного аналізу особлива увага приділялася виділенню в текстах певних одиниць змісту, зокрема: подіям раннього дитинства, факторам, що сприяли духовному становленню; особливостям духовного розвитку на різних етапах життя; мотивам духовних вчинків та поведінки; ставленню до себе та оточуючих; особистісним змінам, що пов'язані з процесом духовного

розвитку;перебігу переживань та емоційних станів;особливостям духовної самореалізації;ставленню до смерті.

Отримана в результаті аналізу та узагальнення модель подана у таблиці 1. Її утворюють 125 якостей особистості з високим духовним потенціалом, які складають зміст структури особистості та найбільш виразно проявляються у спілкуванні, спрямованості, характері, самосвідомості, духовному досвіді.

Як видно з таблиці 1, духовний потенціал накладає відбиток на всі підструктури особистості та детермінує духовно спрямовані вчинки, поведінку і діяльність людини. Користуючись на практиці наведеною моделлю особистості з високим духовним потенціалом, психолого-педагогічний персонал може більш усвідомлено та цілеспрямовано здійснювати виховний вплив на учнів.

Для духовного зростання молоді необхідними є розробка та впровадження в систему національної освіти практичних психолого-педагогічних засобів. Вони мають ґрунтуватися на природних потребах і закономірностях духовного розвитку особистості, враховувати фактори, що впливають на духовне становлення дітей і молоді на різних вікових етапах. Деякі авторські напрацювання наводяться нижче.

Для батьків, вихователів дошкільних установ та вчителів початкових класів розроблено навчальний посібник «Позитивні казки»[8].

Таблиця 1.

Психологічна модель особистості з високим духовним потенціалом

Потребово-мотиваційний компонент діяльності	Інформаційно-пізнавальний компонент (прийом, пошук, переробка інформації)	Цілеутворюючий компонент (прийняття рішення)	Результативний компонент (виконання рішення, досягнення результату)	Емоційно-почуттєвий компонент діяльності
1	2	3	4	5
А. ЗДІБНОСТІ ВИСОКОДУХОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ ДО СПІЛКУВАННЯ ТА МІЖОСОБИСТІСНОЇ ВЗАЄМОДІЇ				
А - І. Здатність до духовного спілкування у літературній формі				

1. Потреба в інформації духовного характеру	2. Здатність до пошуку та визначення інформації духовного характеру в літературних джерелах	3. Здатність до систематизації духовних знань і різних філософських чи психологічних підходів	4. Здатність до письмового викладання своїх думок, ідей, духовного досвіду в літературних творах (прозі, віршах), листах, настановах	5. Зацікавленість у читанні стародавньої та сучасної літератури духовного спрямування
А - II. Здатність до вербального та невербального спілкування з високодуховними особистостями та людьми, які потребують духовної допомоги				
6. Потреба у духовному спілкуванні	7. Здатність до пошуку нових форм спілкування, до сприйняття духовного змісту у творах мистецтва, у спілкуванні з високодуховними особистостями	8. Здатність до обговорення духовних ідей, накреслення планів самовдосконалення, з партнерами зі спілкування	9. Здатність до передачі духовних знань, досвіду, до надання духовної допомоги потребуючим у різних формах спілкування	10. Почуття вдячності, прояв співчуття, милосердя, емпатії, довіри у процесі спілкування
А - III. Здатність до духовного спілкування в колективі				
11. Потреба в духовному співробітництві з однодумцями	12. Здатність до сприйняття духовних ідей та проектів у процесі спілкування в колективі	13. Здатність бачення цінного у поглядах кожного та накреслення єдиної мети, задуму, проекту	14. Здатність створювати та підтримувати в колективі атмосферу поваги, порозуміння, творчої співпраці	15. Почуття любові, поваги, дружелюбності, спільності, вдячності за співробітництво
А - IV. Здатність до духовного спілкування з Природою, Богом, Буттям, Абсолютом				
16. Потреба у регулярному спілкуванні з голосом серця, Природою, Всесвітом, Богом	17. Здатність у процесі споглядання, молитви чи медитації сприймати Буття як живий цілісний Організм	18. Здатність співвідносити отриману інформацію із власними поглядами, духовними ідеалами, життєвою метою	19. Здатність до розширення свідомості, формування нової картини світу, до спілкування мовою Буття, мовою поетів, провидців	20. Відчуття єдності з Буттям, причетності до його життя, «океанічне відчуття», «піковий досвід»
<u>Б. СПРЯМОВАНІСТЬ ВИСОКОДУХОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ</u>				
Б - V. Гуманістична спрямованість				

21. Бажання приносити добро, користь світу, людству, країні, ближнім, виявляти мотиви гуманістичної поведінки	22. Інтерес до прикладів гуманізму, добротворення в історії людства	23. Здатність відрізнати справжній гуманізм від показного	24. Здатність турбуватися про людей, відсутність егоцентризму	25. Почуття гуманізму, доброзичливості
Б - VI. Спрямованість на гармонійний розвиток, духовне самовдосконалення				
26. Бажання досягати та підтримувати гармонію у внутрішньому світі, різнобічно удосконалювати себе	27. Інтерес до власної сутності, методів самопізнання, та самовдосконалення, сприйнятливості до власних духовних потреб і відкритість новому досвіду та способу життя	28. Накреслення плану духовного самовдосконалення, прогнозування етапів виконання життєвих завдань	29. Створення власної картини світу, цілісність між тілом, душею та духом, емоціями та розумом, готовність змінювати себе	30. Почуття гармонії, задоволення від внутрішнього прогресу, віра в себе
Б - VII. Спрямованість естетична				
31. Бажання сприймати та створювати прекрасне	32. Інтерес до проявів краси у творах мистецтва, у природі, в душах людей	33. Схильність до відшукування прекрасного в явищах світу, характері людей	34. Потяг до покращення світу, вибір певних видів мистецтва для реалізації своїх нахилів	35. Почуття захвату, величі, співзвуччя з прекрасним
Б - VIII. Спрямованість екологічна				
36. Бажання захистити живу і «неживу» природу від нерозумної людської діяльності	37. Інтерес до інформації щодо екологічного стану природи, критичне ставлення до винаходів науки і техніки, що шкодять природі та людині	38. Прагнення до пошуку шляхів виходу з екологічної кризи, збереження планети	39. Участь у заходах, що спрямовані на покращення екологічного стану природи (екологічних рейдах тощо)	40. Почуття єдності з Природою, радість від усвідомлення своєї корисності
Б - IX. Спрямованість на духовну самореалізацію				
41. Бажання знайти в соціумі власне місце для принесення максимальної користі, для	42. Інтерес до духовних цінностей, до прикладів самореалізації духовних	43. Прагнення до розгляду власних ідей і планів з огляду на власну життєву місію	44. Здатність наповнювати кожен день життя змістом, максимально корисним для	45. Почуття задоволення, внутрішньої радості, віра у свою життєву справу

реалізації власного духовного потенціалу	подвижників, байдуже ставлення до багатства		себе та світу, самореалізація у різних видах діяльності	
<u>В. ХАРАКТЕР ВИСОКОДУХОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ</u>				
В - X. Риси характеру цілеспрямованої людини				
46. Ініціативність, бажання розвитку духовних рис	47. Допитливість, відкритість новому	48. Цілеспрямованість	49. Терплячість, витривалість	50. Почуття відданості меті, віра в неї
В - XI. Риси характеру творчої, оригінальної людини				
51. Мотивація життєвості	52. Оригінальність, свіжість сприйняття	53. Творчий пошук, винахідливість спонтанність	54. Життєва мудрість	55. Дотепність, почуття філософського гумору (на відміну сарказму)
В - XI. Риси характеру порядної, високоморальної людини				
56. Вимогливість	57. Відвертість у спілкуванні, відмова від лицемірства, хитрощів, дотримання високоморальних норм поведінки	58. Відповідальність, старанність, сумління, надійність	59. Сміливість, схильність до героїзму, готовність до ризику заради високої мети, відмова від насильства	60. Почуття гідності, толерантності, терпимість
В - XII. Риси характеру доброзичливої людини				
61. Доброзичливість	62. Ввічливість, тактовність, чуйність, чесність	63. Оптимістичність, життєрадісність, внутрішня свобода	64. Вірність, сердечність, великодушність доброта	65. Почуття любові до ближніх
<u>Г. САМОСВІДОМІСТЬ ВИСОКОДУХОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ</u>				
Г - XIII. Здатність до адекватного самоусвідомлення				
66. Потреба в самоусвідомленні своєї природи, потреб біологічного, соціального та духовного «Я»	67. Здатність до самоусвідомлення власних позитивних якостей і якостей, що заважають духовному розвитку	68. Здатність до усвідомлення залежності між власними якостями та життєвими успіхами і невдачами	69. Здатність до духовної ідентифікації, децентрації, рефлексії і трансценденції	70. Повага до себе, як до частини Природи, Всесвіту, задоволення від усвідомлення себе частиною Абсолюту
Г - XIV. Здатність до самоаналізу				

71. Потреба в самопізнанні себе в єдності світу	72.Здатність до інтроспекції, самопоглядання, спостереження та адекватного самоусвідомлення	73. Здатність до аналізу ціннісної спрямованості своїх думок, слів та вчинків, їх співставлення з ідеалом	74. Здатність до самоаналізу власних емоцій і почуттів, низький ступень внутрішніх конфліктів	75. Задоволення від самопізнання
Г - XV. Здатність до самоорганізації духовної практики та діяльності				
76. Потреба в самоорганізації та духовній практиці	77. Здатність до визначення та вивчення духовно спрямованої інформації, що необхідна для духовно спрямованої діяльності	78. Здатність до систематизації методів актуалізації та розвитку духовного потенціалу, до передбачення підйомів та криз	79. Здатність до проявів волі та характеру у процесі духовної трансформації особистості	80. Почуття задоволення від можливості вольової саморегуляції, керування своїми думками, бажаннями та емоціями
<u>Г - XVI. Здатність до духовного самовдосконалення</u>				
81. Потреба у самотворенні	82. Здатність до пошуку та знаходження духовних ідеалів (особистісних, та трансцендентних), зразків особистісного самовдосконалення	83. Здатністьспіввідноситисвійдуховний шлях зі шляхами високодуховних особистостей, розробляти реальний план самовдосконалення	84. Здатність ефективно виконувати програму самовдосконалення, вносити конструктивні зміни у власні погляди та поведінку	85.Почуття задоволення від розвитку духовного потенціалу, відчуттяпричетності до еволюційнихпроцесів у Бутті
<u>Д. ДУХОВНИЙ ДОСВІД ОСОБИСТОСТІ</u>				
Д - XVII. Здатність до набуття духовного досвіду				
86.Стійке прагнення розвитку, набуття духовного досвіду	87.Здатність розпізнавання, відмежування духовного досвіду від псевдо духовного (магії, спиритизму, тощо).	88. Здатність до систематизації власного та загальнолюдського духовного досвіду, дослідження наступності духовних традицій	89.Здатність до розвитку існуючих духовних вчень, традицій, до виявлення нових закономірностей розвитку людини та людства	90.Почуття задоволення від здобуття духовного досвіду, від власного внеску у духовну скарбницю людства
Д - XVIII. Здатність до реалізації духовного досвіду вповсякденному житті				

91. Потреба в духовній самореалізації в усіх життєвих сферах	92.Здатність сприймати буденніжиттєвіситуації як можливість отримання духовного досвіду	93.Здатність довіряти власному досвіду у поєднанні з недовірою до псевдоавторитетів, нав'язаних із-зовні	94. Готовність виносити самостійні моральні судження, здатність бачити ситуацію із-зовні, з позиції мудрості, любові	95. Задоволення від духовної самореалізації, емоційна врівноваженість під час критики або соціального схвалення
--	---	--	--	---

Е. ІНТЕЛЕКТУАЛЬНО-ТВОРЧІ ЗДІБНОСТІ, ФУНКЦІЇ І ПРОЦЕСИ ОСОБИСТОСТІ

Е- XIX. Увага та спостережливість

96. Інтерес до духовних знань, традицій, духовних вчень	97. Здатність у будь-яких явищах, дрібницях помічати внутрішній смисл, сакральне значення	98. Здатність до концентрації уваги як на зовнішніх об'єктах, так і на власних внутрішніх станах	99. Здатність до свідомого керування увагою, постійна «включеність у життя», здатність робити відкриття	100. Емоційна стійкість при напруженому духовному пошуку, духовних кризах
---	---	--	---	---

Е - XX. Стратегічне мислення

101.Установка на духовну самореалізацію, на досягнення головних життєвих цілей	102.Здатність відокремлювати головне від другорядного, причини та наслідки, зважаючи на життєву мету	103.Здатність передбачати наслідки своїх дій, способів поведінки, бачити перспективи починань	104.Здатність розпочати, продовжити та завершити певний етап духовного зростання	105. Почуття впевненості в успішному завершенні дій
--	--	---	--	---

Е - XXI. Поліфонічне мислення

106.Інтерес до закономірностей і законів зовнішнього та внутрішнього світу	107.Здатність до бачення взаємозв'язків подій, до відстеження власних внутрішніх станів	108.Здатність до різнобічного аналізу проблем, ситуацій, подій життя, власної поведінки	109.Здатність до творчого синтезу, до поєднання різних позицій, науки, релігії, мистецтва	110.Почуття гармонії, єдності світу, задоволення від подолання меж і стереотипів мислення
--	---	---	---	---

Е - XXII. Пам'ять

111.Потреба в упорядкуванні пам'яті, установка на запам'ятовування духовно вагомій інформації	112.Готовність пам'яті вчасно відтворити потрібну інформацію, здатність до ретроспекції	113. Здатність пам'ятати добро та забувати зло, образи, кривду, приниження	114.Ясність думок завдяки структуруванню в пам'яті основних принципів, законів Буття	115.Почуття легкості, незавантаженості пам'яті неактуальною інформацією
---	---	--	--	---

Е – XXIII. Уява

116. Потреба детермінації уяви позитивними образами Краси, Добра та Істини	117. Пошук інформації про методи керування уявою, пізнання образів внутрішнього світу через сновидіння	118. Дар передбачення, пророцтва, прагнення до упорядкування уяви, спрямування її в позитивне ціннісне русло	119. Здатність до візуалізації позитивних образів і подій у процесі життєтворчості, прогнозування майбутнього	120. Радість від подолання уявних обмежень, реалізації творчості у внутрішньому та зовнішньому світі
<u>Є. ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНІ ЯКОСТІ ВИСОКОДУХОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ</u>				
Є-XXIV. Відповідальне ставлення до власного організму				
121. Інтерес до власного організму як засобу самореалізації духовного «Я»	122. Самопізнання особливостей організму, пошук методів фізичного самовдосконалення	123. Оздоровлення організму засобами природи, свідоме харчування, дотримання постів, вегетаріанство і т.п.	124. Удосконалення психофізіологічних властивостей, здоровий спосіб життя	125. Почуття впевненості у своїх фізичних можливостях, гармонії Духа та тіла

Посібник призначений для формування духовних ідеалів, цінностей і смислів у дітей дошкільного та молодшого шкільного віку. Зміст книги структуровано таким чином, що кожна з 33 казок представлена з позиції наявності у її героїв позитивних особистісних якостей. Бажаючи бути схожою на казкового героя, дитина наслідує його поведінку, засоби спілкування, що забезпечує необхідний психологічні ефекти ідентифікації та децентрації.

Для об'єднання виховних зусиль батьків і вчителів розроблено навчальний посібник «Виховання дитини», що допомагає розкрити закономірності становлення особистості на різних вікових етапах[6]. Книга допомагає здійснювати діагностику, прогнозувати і враховувати потреби фізичного, емоційного, інтелектуального та духовного становлення дитини, а також уникнути типових помилок, створюючи необхідні умови виховання.

Для знайомства учнів 1-4 класів із власним духовним світом та гармонізації особистісного розвитку школярів розроблено інтегративний курс «Людина. Родина. Світ» (О.Алієв, Л.Москальова, Е.Помиткін) [3]. В ході оволодіння навчальним матеріалом учні опановують 5 ступенів любові: любов до себе, прийняття своєї індивідуальності; любов до батьків, рідних; любов до народу, рідного краю, держави; любов до людства; любов до Природи, Буття. Такий підхід дозволяє активізувати психологічні механізми ідентифікації та децентрації.

Кращі надбання світової науки, релігії, мистецтва та філософії наповнюють дитячу душу творчим натхненням, збагачують психологічними знаннями, моральними та етичними принципами співіснування людства.

Залучення учнів 5-7 класів до скарбниці духовних надбань людства відбувається з використанням спецкурсу “12 шляхів духовності” [5]. Для формування у школярів духовних ідеалів використовується механізм інтересу, ідентифікації себе з визначними постатями людей, які досягли високого рівня духовного розвитку (Орфей, Будда, Мойсей, Г.Сковорода, Мати Тереза та ін.). Ототожнення з героїчними особистостями – носіями високого духовного потенціалу сприяє становленню духовної ідентифікації, зростанню рефлексії.

Вікові потреби особистісного розвитку учнів 8-9 класів спонукають їх до розуміння власного “Я”, порівняння своїх досягнень із досягненнями інших. Мрії про майбутню професійну діяльність активізують процеси самопізнання учнів, пробуджують в уяві молоді перспективи дорослого життя. Зважаючи на це, розроблено та апробовано методику проведення школярами творчих авторських уроків, яка призначена для розвитку рефлексії, духовно-соціальної спрямованості учнів, їх професійних інтересів та емпатії [9]. В її основі - принципи пізнавальної діяльності та творчої активності особистості, що сприяє розвитку професійних орієнтацій старшокласників. Принципово новим елементом, застосованим у методиці, є набуття учнями психолого-педагогічних навичок проведення авторських уроків.

Для учнів 10 - 11 класів, а також студентської молоді надзвичайно актуальними постають проблеми життєвих виборів, кожен із яких вимагає прийняття відповідальності. Вибір життєвої мети, вибір друзів, своєї половини – ці та інші теми покладено в основу змісту спецкурсу “Життєвий вибір”. Програма спецкурсу враховує потреби молоді в науковому пізнанні світу, сприяє розвитку рефлексії та трансценденції [9].

Для старшокласників і студентів розроблено та апробовано методику підготовки й проведення спеціальних творчих проєктів духовної самореалізації учнівської молоді. Участь молоді у творчих проєктах “Зустріч поколінь”,

“Психологічна просвіта” та “Щастя на долоні” передбачає серію духовних вчинків, що актуалізує прагнення до реалізації власного духовного потенціалу в існуючих соціальних умовах [9].

Сучасну освіту слід звільнити від переобтяження інформацією, яку людина не в змозі осмислити та використати протягом свого життя, від застарілих форм і методів навчання. В основу освітньої парадигми мають бути покладені не знання, а цінності, смисли людського існування і коли це буде реалізовано, людство зможе зробити суттєвий крок від епохи інформатизації до епохи культури та духовності.

Література

1. *Амонашвили Ш.* Почему не прожить нам жизнь героями духа / Ш. Амонашвили. – М.: Издательский Дом Шалвы Амонашвили, 2003. – 64 с.

2. *Зязюн І. А.* Духовна еліта у суспільстві: інтелігентність і громадянськість / Іван Зязюн // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти: зб. наук. пр.: [у 2-х ч.] / за ред. Л. Л. Тovaжнрянського, О. Г. Романовського; НТУ «ХП». – Х., 2003. – Ч. 1(5). – С. 32–42.

3. Людина. Родина. Світ: навч. посіб. інтегр. курсу для учнів 1, 2, 3, 4 кл. загальноосвіт. Навч. Закл. / О.К.Алієв, Л.Ю.Москальова, Е.О.Помиткін. – Київ: Видавництво «Майстер книг», 2018. – 100 с.

4. *Неаполитанский С.М., Матвеев С.А.* Наука посвящения. – СПб.: «Институт метафизики, ИПЦ «ВББ», 2002. – 434с.

5. *Помыткин Э.А.* 12 путей духовности. Учебное пособие. – К., «Освіта України», 2007. – 110с., ил.

6. *Помиткін Е.О.* Виховання дитини. Посібник для майбутніх і справжніх батьків: навчальний посібник / Едуард Олександрович Помиткін. – К.: Кафедра, 2018. – 40 с.: іл.

7. *Помиткін Е.О.* Духовний потенціал особистості: психологічна діагностика, актуалізація та розвиток: посібник / Е.О.Помиткін. – Київ: «Внутрішній світ». – 2015. – 144 с.

8. *Помыткин Э. А., Сидорчук Ю. В.* Позитивные сказки. Пособие для родителей и воспитателей. - К., «Внутренний мир», 2017. - 90 с.: ил.

9. *Помиткін Е.О.* Психологія духовного розвитку особистості: Монографія. – К.: Наш час, 2005. – 280 с. – Бібліогр.: с.252-278.

10. *Рибалка В.В.* Теорії особистості у вітчизняній психології та педагогіці : [Навчальний посібник]. — Одеса : Букаєв Вадим Вікторович, 2009. — 575 с.

11. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека. - М.: Изд. группа "Прогресс", Универс, 1994.- 480с.

12. *Шевченко Г.П.* Виховання – процес людинотворчості, культуротворчості, духотворчості // Духовність особистості. (Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, Науково-дослідний інститут духовного розвитку людини), №3 (66).- 2015 – С.288-299.